

FRANSIZ SEYYAHLARIN GÖZÜYLE KAFKASYA

CAUCASIA FROM THE PERSPECTIVE OF THE FRENCH TRAVELERS

Erdoğan UYGUR

Prof. Dr., Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi,
Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü,
Güney-Batı (Oğuz) Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Anabilim Dalı,
uygur@humanity.ankara.edu.tr

Öz

Avrupa'da Rönesans ile birlikte aydınlanma sürecinin ivme kazanması, bilinmeyen coğrafyaların keşfine yönelik seyahatlerin ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır. Başlangıçta seyahatlerin bir kısmı, Avrupa kıtası üzerindeki ülkeler ile sınırlıdır. Yapılan seyahatlerle bu yakın ülke halklarının gelenek ve göreneklerini, kültürel özelliklerini, yaşam biçimlerini incelemek, dilleri ve inançları hakkında okuyucuya bilgi vermek amaçlanmıştır. Sanayileşmenin başlaması ile özellikle XVIII. ve XIX. yüzyıllarda seyahatlerde gözle görülür bir artış olmuştur. Bu dönemde İngiltere, Fransa, İspanya, Portekiz gibi bazı Avrupa devletleri sömürge topraklar arama yarışına girmişlerdir. Seyyahlar da bu yarışa kimi zaman bilerek veya bilmeyerek destek vermişlerdir. Seyahatlerin mânâ ve amacının bir bakıma ekonomik ve politik amaçlara evrilmesi, mesafenin de giderek uzamasına yol açmış ve Petersburg, Moskova, Sibirya, İstanbul, Suriye, Kudüs, Mısır, İran, Kafkasya, Afrika, Hindistan, Çin, hattâ denizaşın ülkeler, seyyahlar için cazibe merkezi olmaya başlamıştır. Seyyahlar, ziyaret ettikleri bölge halklarının her türlü özelliğini mercek altına almışlar; zayıf ve güçlü yanlarını kaydetmeye özen göstermişlerdir.

Bu makale, Fransız seyyahların Kafkasya bölgesine yaptığı seyahatler üzerine kaleme alınmıştır. Çok çeşitli etnik ulusların yaşadığı Kafkasya, pek çok Fransız seyyahın uğrak yeri olmuştur. Bölge halklarının ilginç gelenek ve görenekleri, dilleri, inançları, Batı kültür penceresinden gözlemlenmiş; zaman zaman Batı halkları ile bu bölge halkları arasında etnolojik bir yakınlığın izleri araştırılmış, tarih öncesi dönemlere telmihlerle çeşitli çıkarımlar yapılmış, varsayımlarda bulunulmuştur. Genellikle nesnel olduklarını söylemelerine rağmen, bazı seyyahların öznel ve önyargılı bir bakış açısına sahip olduğu bilinmektedir. Şahit oldukları olumlu ya da olumsuz birkaç olayı, bir ulusun temel özelliği olarak gösterebilmekte ve bazen anlatılanlardan yola çıkarak hüküm verebilmektedirler. Bununla birlikte, seyyahlar, Kafkasya'da yaşayan halkların özellikleri hakkında bilgi toplamışlar ve çok geniş bir coğrafyayı kapsayan oryantalizm anlayışının şekillenmesine önemli katkı sağlamışlardır.

Abstract

The process of Enlightenment with the Renaissance in Europe paved way for the travels towards the discovery of unknown geographies. At the beginning, some of the travels were restricted to the countries in the European continent. The purpose of these travels was to survey the customs and traditions, cultural traits, the ways of life of these people in near countries; and was to give information about their languages and beliefs. There was a visible growth in the number of these travels due to the industrialization, especially during the 18th and the 19th centuries. During this period, such European countries as England, France, Spain and Portugal competed with each other in order to find colonies. Travelers participated in this competition either intentionally or unintentionally. That the meaning and the aim of these travels evolved into economic and politic ends resulted in the lengthening of the distances and Petersburg, Moscow, Siberia, Istanbul, Syria, Jerusalem, Egypt, Persia, Caucasia, Africa, India, China and even overseas countries became sources of attraction. The travelers scrutinized every aspect of the people of the countries they visited and attached importance to recording their weaknesses and strengths. This article is about the travels that the French travelers made to the Caucasian region. Caucasia where many different ethnic groups live has been a frequent spot for the French travelers. The customs and traditions, languages, beliefs of the local people were observed from the Western cultural point of view; sometimes the traces of ethnological similarities between Western people and the local people were searched for and various inferences and hypotheses were put forward based on references to the pre-historic times. Although they generally claimed that they were objective in their attitude, it is known that some travelers had subjective and prejudiced point of view. They could show a few positive and negative incidents they witnessed as if these had been basic characteristics of a nation and they could judge based on what they had heard. However, the travelers gathered information about the traits of the Caucasian people and contributed to shaping of the understanding of orientalism including a vast geography.

Makale Bilgisi

Gönderildiği tarih: 26 Ağustos 2017
Kabul edildiği tarih: 6 Ekim 2017
Yayınlanma tarihi: 27 Aralık 2017

Article Info

Date submitted: 26 August 2017
Date accepted: 6 October 2017
Date published: 27 December 2017

Anahtar sözcükler

Oryantalizm; Fransız Seyyahlar;
Seyahatname; Kafkasya; Etnografya

Keywords

Orientalism; French Travelers; Travel
Book; Caucasia; Ethnography

DOI: 10.1501/Dtcfder_0000001542

Giriş

Avrupa'da XV-XVI. yüzyıllarda ortaya çıkan ve Avrupalılık bilincini oluşturan Rönesans'ın ardından coğrafi keşiflerin çoğaldığı görülmektedir. Tabiatıyla bu dönemin seyyahları Rönesans'ın şekillendirdiği aydınlanma kültürüyle yola çıkmışlardır.

Fransa'da ağırlıklı olarak XVI. yüzyılda başlayan ve başta İtalya olmak üzere İspanya, İngiltere, Hollanda, İsviçre gibi ülkeleri kapsayan Avrupa coğrafyasıyla sınırlı geziler, zamanla diğer kıtaları da içine alarak, XVII. yüzyıldan itibaren programlı seyahatler haline dönüşmüş; XVIII. yüzyılda aydınlanma ve sanayileşme döneminin başlamasıyla da yoğunluk kazanmıştır. Dolayısıyla Fransızlar, İngilizler, Portekizliler, İspanyollar ve Hollandalılar arasında Kıta Avrupa'sında her alanda cereyan eden rekabet başka coğrafyalarda da devam etmiştir.

Nitekim bu rekabetin neticesini, tarihte yapılan coğrafi keşiflerde görmek mümkündür (Altunbay 282). Afrika'da pek çok bölge, seyyahlar ve misyoner seyyahlar tarafından didik didik edilmiş; Güney ve Kuzey Amerika, söz konusu ulusların paylaşımına açılmış; zor seyahat şartlarına rağmen, yakın ve uzak Asya'nın ulaşılmadık bölgesi kalmamıştır.

Seyyahların gelişigüzel ve sıradan kişilerden olmadıkları, çoğunun aristokrat, asker, büyükelçi olduğu veya asillerin ve kralların adına görevlendirilen entelektüel seviyesi yüksek kişilerden seçildikleri bilinmektedir. Bunların arasında misyoner, tüccar, siyasetçi, asker, diplomat, mimar, maceraperest, coğrafyacı, botanikçi, eczacı, doktor, ressam gibi çok çeşitli meslekten insanları görmek mümkündür.

Ülkeleri adına görevli gelen asker ve büyükelçilerin seyahat notları, daha çok devletin yönetim yapısı ve işleyişi üzerine yoğunlaşırken, aristokrat ailelerin üyeleri veya onların gönderdiği seyyahların gözlemleri, bölgenin tarihî dokusu yanında toplumun genel karakteristiğini, sosyolojik yapısını, giyim tarzını, gelenek ve göreneklerini, alışkanlıklarını, değerlerini, güçlü ve zayıf yönlerini belirlemek üzerine yoğunlaşmıştır. Bunların yanı sıra kendi meslekî faaliyetleri çerçevesinde misyonerlik yapmak veya herhangi bir yöreyi keşfetmek, tabiatı ve bitki örtüsünü incelemek gibi amaçlarla seyahat edenler de mevcuttur.

Değişik amaçlarla seyahate çıkmış olsalar da *“gördüklerini, kendi alışkanlıkları, kendi değer yargıları çerçevesinde değerlendireceklerdir. Kaleme aldıkları gezi notları/seyahatnameler, iki kültürün, iki dünyanın buluşması olacaktır.”* (Etensel İldem 17).

Bu dönemde en cazip ve en egzotik bölgelerin başında, Doğu gelmektedir. Batı toplumlarının üzerinde esmeye başlayan mitolojik rüzgârlar, dönemin öncelikle aristokrat ve entelektüel çevresinde çarpıcı etkiler bırakmıştır. Bazen, bu “Doğuyu keşfetmek” duygusu, kimilerinde tutkuya dönüşmüştür. Seyyahların bu yolculuklara çıkmadan önce uzun bir hazırlık dönemi geçirdikleri ve coğrafyayla ilgili bilgiler edindikleri bilinmektedir. XVI ve XVII. yüzyıllarda daha çok keşif ve öğrenme amaçlı geziler sonraki dönemlerde farklı bir boyut kazanmıştır.

“*Seyyahların kaleme aldıkları seyahatnameler sadece olayları ve arkeolojik bulguları gösteren kaynaklar değil, aynı zamanda insanların zihniyetini, dünyaya bakış açılarını ortaya koyan bilgi birikimleridir. Gezip görülen ve incelenen toplumun iktisadi, sosyal, dini ve etnolojik yapısını gösteren seyahat bilgi ve bulguları tarihe malzeme veren kaynaklar arasına dâhil edilmiştir.*” (Uygur, *Constantin-François Volney...* 124). “*Özellikle sosyal tarih ve düşünce tarihi yazımında seyahatler birincil kaynaklardır.*” (Şirin 43). Daha kapsayıcı bir deyişle, “*Seyahatnameleri, içerikleri bakımından, çok güvenilir olmamakla birlikte tarih, coğrafya ve sosyoloji bilimlerini destekleyen belgeler olarak değerlendirmek de mümkündür. Seyahatnameler bu kültür alanlarına ilişkin yardımcı kaynak olmalarının yanı sıra, edebiyata da katkı sağlayan, edebiyat tarihine yardımcı olan kaynaklardır*” (Asiltürk 912) ve kitle iletişim vasıtalarının gelişmediği dönemlere ait pek çok bilgiye seyahatnameler aracılığıyla ulaşılmıştır (Altunbay 290). Dolayısıyla, imtiyazlı bir edebî türdür demek mümkündür (Etensel İldem 18).

Bu anlayış çerçevesinde Doğunun keşfinde seyyahların önemli rolü olmuş ve onların sayesinde büyük mesafe alınmıştır. Hatta oryantalistik araştırmaların ana malzemesini, başlangıçta seyahatnameler oluşturmuştur. Doğu kaynaklı kültürel ve ticarî değerlerin incelenmesi, tasnif edilmesi ve Batı için faydalı hale getirilmesi sürecinde seyahatnamelerdeki bilgilerden önemli ölçüde yararlanılmıştır. Bundan başka, Doğu kültür varlıklarının Batıya transferi konusunda da seyyahlar önemli rol oynamışlardır. Seyahatnamelerde sözü edilen veya edilmeyen pek çok tarihî eser, günümüzde, Batıdaki müzelerde sergilenmektedir.

Bunun yanı sıra yanlarında bulundurdukları tercüman veya edindikleri kişisel dostluklar aracılığıyla veya tesadüfen katıldıkları nişan, düğün, sünnet töreni gibi toplantılar hakkında bilgi vermek âdetten sayılmaktadır. Ritüeller, hikâyeler, efsaneler ayrıntılı bir biçimde ve çoğu zaman abartılı ifadelerle kaleme alınmakta, bazen değersizleştirilmekte, bazen de ilk aktaran olmanın heyecanıyla yüceltilmektedir.

Seyyahlar, karakter tahlilleri yapmaya, kişileri sınıflandırmaya, dinî ritüeller hakkında ayrıntılı bilgiler vermeye özen gösterirler. Gözlemledikleri bireysel davranış biçimlerinden yola çıkarak, genelleme yoluyla toplumu tanımlama çabaları zaman zaman isabetli olsa da, bazen gerçek olmayan, önyargılı veya abartılı ifadelerle sonuçlanır. Devlet adamlarıyla yapılan görüşmeler, onların kendilerine gösterdikleri yakınlık ve iltifat da, bilgi notları arasında yerini alır. Batının kültürel ve insanî değerleriyle örtüşmeyen tavır ve davranışlar, seyahatnamelerde dile getirilen ayrıntılar arasındadır.

Fakat tüm bunların arka plânında, neyin değerli veya değersiz olduğunu belirleme hakkını kendisinde gören bir iradenin sergilenmesi söz konusudur. Bu durum için, kendisine hüküm verme merciini uygun gören Batılının Doğuluya karşı üstünlük duygusunun bir biçimde dışa vurumu denilebilir.

Fransız Seyyahların Kafkasya Güzergâhı

Yakın Doğu'yu İstanbul merkezli bir coğrafya olarak değerlendirmek gerekir. Bu coğrafya içine Fas, Cezayir, Tunus, Libya, Mısır, Lübnan, Filistin, Kudüs, Şam, Bağdat, İran, Kafkasya, Kırım, Ukrayna, vb gibi ülke ve şehirleri dâhil etmek mümkündür. Moskova, Türkistan, Hindistan, Çin, Japonya ve Sibirya bölgelerine yapılan seyahatlerin sıklığında, mesafe arttıkça bir azalma olduğu görülmektedir.

Çarlık Rusya'sına yapılan seyahatler için güzergâh, genel olarak Cronstadt limanına ulaştıktan sonra yirmi fersah uzaklıktaki Petersburg üzerinden belirlenmektedir. 1775'te ataşe olarak görevlendirilen Marie-Daniel de Corbérón Châlons, Frankfurt, Dresde ve Varşova üzerinden güzergâhı üzerindeki ilk Rus şehri olan Tolotzin'e ulaşmış; ardından Boristène veya Dinyeper'i takip ederek Smolensk'e oradan da Moskova'ya varmıştır. 1785'te, XVI.Louis'in, II.Katherina'nın özellikle Türkiye hakkındaki düşüncelerini öğrenmek ve tavırlarını gözlemlemek amacıyla Petersburg'a büyükelçi olarak gönderdiği Ségur Kontu Louis-Philippe de Ségur, Polonya ve Riga'dan geçerek Petersburg'a ulaşmıştır. De Ségur, Petersburg'un dışında büyük bir yabancı grupla Kanief, Kioff, Kaydak, Kherson, Le Borysthène veya Dinyeper, Péréislaff, Tréktémiroff yoluyla Kırım'ı da ziyaret etmiştir (Grève 10-11).

Bu güzergâhın dışında, Kiev'den ve Odesa limanından giriş yapan seyyahlar da vardır. Seyyahların bir kısmı Petersburg ve civarıyla yetinirken, bir kısmı Moskova ve Sibirya'ya yönelmiştir. Bir kısmı da çetin bir yolculuğun ardından Astrahan'a ve Kafkasya'ya ulaşmıştır (Grève 3, 9, 11). Napoléon Ney, Paris'ten

başladığı Asya seyahatinde, güzergâhı üzerindeki irili ufaklı çok sayıda yerleşim birimini ziyaret etmiştir. Seyyah, bunlar arasında Münih, Viyana, Podwoloczycza (Rus gümrüğü), Odesa, Sivastopol, Novorossisk, Adler, Poti, Batum, Tiflis, Bakü gibi şehirler hakkında ayrıntılı bilgiler vermiş ve daha sonra Hazar Denizi üzerinden Kızıl Arvat, Aşkabat, Merv, Semerkant, Buhara'ya yönelmiştir (Ney VII). Şövalye Gamba, 12 Ekim 1819'da, Paris'ten Odesa'ya gitmek için Avusturya üzerinden Moravie, Galicie, Podolie ve Volhinie güzergâhını takip etmiştir. Kışı Odesa'da geçirdikten sonra, 1820 Mayısında bu şehirden ayrılmış ve Taganrog ve Don Kazaklarının¹ başkenti olan Novoçerkask'ta birkaç gün mola verdikten sonra, Kuzey Osetya'da Mozdok üzerinden Kafkasya'ya intikal etmiştir (Gamba 1-2).

Jean Potocki, günlüğünde, *bütün medeniyetlerin beşığı* olarak nitelendirdiği Kafkasya'ya ulaşmak için Moskova'dan yola çıkmıştır. Ardından Astrahan ve Kumukların yoğun olarak yaşadığı Dađistan'daki Kızlar şehrine geçmiş ve daha sonra da Kalinova, Novr-Gala, Terek ve Mozdok üzerinden kuzeybatı istikametine, Azak Denizi'ne yönelmiştir (Grève 121-126).

Belçika kökenli Madame Carla Séréna, çok uzun ve dolambaçlı bir güzergâh izlemiştir. Londra'dan 1 Ağustos 1874 tarihinde tek başına başladığı seyahatinde, İsveç ve Norveç'e ulaşmış; çeşitli güzergâhlar üzerinde fikir yürüterek Ekim ayının sonlarına doğru Stokholm'den gemiyle Finlandiya üzerinden Petersburg'a geçmiştir. Uzun bir yolculuğun ardından Odesa, Beserabya, Bükreş ve İstanbul'a ulaşmıştır. Buradan gemiyle Mısır'a intikal etmiş, İskenderiye, Kahire ve Port-Said'den sonra Kudüs'te bir ay kalmıştır. Beyrut'u ve Lübnan'ı dolaştıktan sonra Beyrut'tan İzmir'e, oradan da 1 Ağustos 1875'te Atina'ya geçmiştir. Atina ve İstanbul'da halkın gelenek ve göreneklerini gözlemlemiş ve çeşitli fikirler yürütmüştür. Türklerle karşılaştığı ilk andan itibaren onlar hakkında edindiği olumlu intibayı, genellikle sonuna kadar muhafaza etmiştir. Carla Séréna Kafkasya'yı ziyaret etmek için İstanbul'dan gemiyle Batum'a ulaşmış ve Kafkasya seyahati başlamıştır (Séréna). Bu güzergâhın diğerlerinden çok farklı olması, seyahati ilginç kılmaktadır.

Seyyahların Gözüyle Ruslar ve Kafkas Halkları

Ruslar

Jacque-François Gamba, Frédéric Dubois de Montpéreux, Xavier et Adèle Hommaire de Hell, Alexandre Dumas (père), Jean Potocki, Abel Havelacque, George Hervé, Carle Lefèvre-Pontalis, Madame Carla Séréna ve daha pek çok seyyah,

¹ Don ırmağı civarında yaşamakta olan Slav kökenli Kazaklar. Bunların Türk kökenli Kazaklarla ilgisi yoktur.

Kafkasya'ya gerçekleştirdikleri seyahatlerde bölge halklarının genel özellikleri, dilleri, örf ve âdetleri, yaşam tarzları hakkındaki gözlemlerini okuyucularla paylaşmışlar; bölgenin coğrafyası, bitki örtüsü ve yabancı hayvan çeşitliliği hakkında bilgi vermişlerdir.

Seyyah J. H. Bernardin de Saint-Pierre, Rusların yerleşim alanları, özellikleri, giyim-kuşamları ve yaşam tarzlarıyla ilgili genel bilgiler verir: Rus denilince, Petersburg'tan Moskova'ya kadar olan bölgedeki millet akla geliyor. Seyyaha göre Ruslar, genellikle orta boylu, dolgun yüzlü; çukur, kahverengi gözlü; biraz yayvan burunlu; güçlü geniş omuzludur. Kuzey'de yerleşik olmalarına rağmen hepsinin açık tenli olduğunu söylemek zordur.

Bu millet, köylüler (Serfler) ve asiller olmak üzere iki sınıftan oluşmaktadır: Köylüler sakal bırakıyorlar ve koyun derisinden yapılmış, yünü iç tarafına dönük kürk giyiyorlar. Bacaklarına doladıkları bezleri çorap olarak kullanıyorlar (Grève 848). Jean-Baptiste May'ın gözlemlerine göre köylüler bir iş için şehre gittiklerinde fırsatını bulur bulmaz kendilerini meyhanelere atıyorlar. İçki içmek için mutlaka geçerli bir sebepleri vardır. İşleri yolunda gittiyse bunu kutlamak için sarhoş oluyorlar. İşleri ters gittiğinde veya bir haksızlığa uğradıklarını düşündüklerinde can sıkıntısını gidermek için içiyorlar. Bazı Doğu halklarının aksine Rusların misafirperver olduğunu söylemek büyük bir hata olur. Evlerine gelen misafire ikramda bulunmayı pek sevmiyorlar (Grève 976, 979).

Asilzâdesinden köylüsüne kadar tembellik ve vurdumduymazlık, Ruslar için büyük mutluluk kaynağı olmuştur (Vernet 47). Hatta *“Özgürlük hakkında hiçbir düşüncesi olmayan Rus halkı, asillerden çok daha mutlu bir hayat sürmektedir. Zira pek fazla zevki olmadığı için daha azla yetinebiliyor: Moskova dışındaki halk ne sanayiden ne de ticaretten anlıyor. Kendi mülkiyetinde bir şeyi olmadığından kendisini zengin edecek şeylere genellikle ilgisiz kalıyor.”* (Grève 845). Asiller de sürgüne gönderilmekten veya mal varlığının müsadere edilmesinden korkuyorlar.

Rahip Jean Chappe d'Auteroche, Sibiryaya yaptığı seyahat esnasında, köle Rus köylülerini ve ev hayatlarını yakından gözleme fırsatı bulduğunu söyleyerek, Rus köylülerinin miskin olduğunu ve başka hiçbir milletin onlar kadar kurnaz ve dolandırıcı olmadığını kaydeder. Kuzey halklarına atfedilenin tersine son derece cesaretsiz, ürkek ve korkak oldukları vurgulanır (Grève 845).

Astrahan Bölgesi Halkları

Madame Hommaire De Hell, yolu üzerindeki Astrahan'ın tarihi hakkında bazı bilgiler verir. Batu Han (1205-1255) tarafından kurulan Altın Orda Devleti'nin (1227-1502) bir parçası olan şehir, XV. yüzyılın başlarında bağımsız bir devlet (hanlık) olur. 150 yıl sonra Ruslarla Tatarlar arasında cereyan eden savaş neticesinde, 1554'te Rus Çarı Korkunç (Müthiş) İvan, Astrahan'ı ve Kazan'ı ele geçirir. Ruslar açısından pek değerli olan bu galibiyetin ardından bütün komşu halklar için Ruslara tabii olma veya bölgeden göç etme durumu ortaya çıkar. Dolayısıyla Altın Orda Devleti'nin sağladığı müreffeh günler, bu kargaşa içinde hızla geride kalır. 1569'da Astrahan'ı geri almak için Türkler (Osmanlı Devleti) ve Tatarlar bir askerî harekât düzenlerler; ancak, başarıya ulaşamazlar. XVII. yüzyıl sonuna doğru şehirde bir ayaklanma daha olmasına rağmen, Astrahan hep Rusların elinde kalır (Hommaire de Hell 141-143).

Astrahan'ın merkezî nüfusu 40-45 bin kişi civarındadır. İdil (Volga) nehrinin Hazar Denizi'ne döküldüğü yerde konumlanmış, etrafı dayanıklı taş surlarla çevrilmiş şehirde pek çok millete ait insan bulunmakla birlikte ağırlıklı olarak Rus, Tatar ve Fars nüfusu dikkati çekmektedir (Akan 46). *“Bütün Asya milletlerinin bir araya gelmesiyle oluşan bu karma nüfus, Gamba'ya göre Avrupalı bir karakter kazanmıştır. Dilleri, gelenekleri, dinleri, ahlakları birbirinden çok farklı olan Astrahan halkı bütün savaflara, din değiştirmelere, aralarındaki rekabete, denetim altında bulunmalarına rağmen son derece uyum içinde yaşamaktadır.”* (Kara ve Başer 123-124). Hommaire de Hell, Astrahan'ın o dönemdeki nüfusu ve etnisitesi hakkındaki bilgileri okuyucularıyla paylaşır. Çevresiyle birlikte 285 bin nüfuslu şehrin 200 bini göçebe hayatı sürdürmektedir. Şehirde, Asya'nın bütün halklarından insanları görmek mümkündür. Nüfusun ana unsurunu Ruslar, Kalmuklar ve Tatarlar oluşturur. Nüfusu beş bini aşan Tatarlar ticaretle, özellikle besicilikle meşgul olurlar. Camileri ve hamamlarının kubbeleri Doğuya özgü bir görüntü arz eder (Hommaire de Hell 144).

Rusya coğrafyasında, Kafkasya civarında çok sayıda Tatar yaşar. Bunların çoğu yarı göçebe bir hayat sürer. İlkbaharın gelmesiyle birlikte köylerinden ayrılırlar ve dağlara doğru göç ederler. Eylül sonlarına doğru dönerler. Basit yiyeceklerle beslenirler. Daha çok süt ürünleri ve pilav tüketirler. Mayalanmış kısrak sütü (kımız) günlük tüketimleri arasındadır. Kadınları, sürülerin yünlerini eğirir ve bu yünlerden halı örerler. Halılar uyumlu renkleriyle dikkati çeker; ancak, düşük fiyata satılırlar (Gamba 190-191).

Bölgede Hintlilerin sayısı giderek azalıyor, buna karşılık Hintli erkekten ve Kalmuk kadından doğma, kendilerini Tatar olarak tanımlayan melezler dikkati çekiyor. Farslar da Hintliler gibi Astrahan'da sayısı giderek azalan bir kavim. Rusya'nın ticaret yasaları Farsların kumaşa dayalı ticarî kaynaklarına ciddi sınırlamalar ve engellemeler getirir. Dolayısıyla şehirde birkaç yüz Fars kalmıştır (Hommaire de Hell 145). Öte yandan, Avrupa ile Asya sınırında yer alan Orenburg, Orta Asya'daki halkların buluşma noktası olarak dikkatleri çekmektedir. Türkmenler, Hive ve Buhara Özbekleri, Orta cüz ve Küçük cüz Kazakları, Kalmuklar, kuzeyden gelen Başkurtlar ve Kırım, Kafkas ve Volga boyları Tatarları hepsi burada bir araya gelmektedirler (Girard 4).

Kafkasya Bölgesi Halkları

Doğu ile Batının kesiştiği bölge olarak görülen Kafkasya, Karadeniz ile Hazar Denizi arasında 1100 km uzunluğunda ve yer yer 110 ilâ 160 km arasında genişliğe sahip yüksek sıradağların bulunduğu coğrafyanın adıdır (Tavkul, *Kafkasya Gerçeği* 25). Karadeniz ile Hazar Denizi arasındaki bu bölgede, Abhazlar, Abazinler, Ubıhlar, Adigeler, Karaçay-Malkarlılar (Tavlu veya Alanlar), Osetler, Çeçen-İnguşlar ve Avar, Lezgi, Kumuk, Lak gibi halklar bulunmaktadır.² Birbirine akraba olan veya olmayan

² Kafkasya araştırmacısı etnolog ve sosyolog Ufuk Tavkul Karadeniz'den Hazar Denizi'ne kadar uzanan coğrafyadaki halkları aşağıdaki gibi sıralamıştır:

“1- Kafkas Dağları'nın güney eteklerinden Karadeniz sahillerine uzanan bölgede yaşayan Abhazlar ve onların Kafkas Dağları'nın kuzey eteklerinde yaşayan akrabaları Abazinler. Her iki halk da Abaza ortak etnik adı altında birleşirler.

2- Nüfuslarının tamamına yakını Türkiye topraklarına sürülen, Kafkasya'da kalan çok küçük bazı grupları da Abhazlar ve Adigeler arasında eriyerek yok olan Ubıhlar.

3- Karadeniz kıyılarından Orta Kafkasların düzlüklerine kadar yayılmış olan ve Abzeh, Şapsığ, Hatkoy, Natuhay, Bjeduğ, Temirgoy, Jane, Besleney ve Kabardey gibi kabilelere ayrılmış olan Adigeler.

4- Orta Kafkaslarda Elbruz Dağı'nın çevresindeki yüksek dağlık arazide yaşamakta olan Karaçay-Malkarlılar. Her iki halk da kendilerine verdikleri Tavlu (Dağlı) ya da Alan adları altında birleşirler.

5- Orta Kafkaslarda Daryal Geçidi'nin kuzeyinde ve güneyindeki dağlık bölgede yaşamakta olan Osetler. Bu halk kendilerine verdikleri İron ve Digor adları altında birleşirler.

6- Doğu Kafkaslarda Terek Irmağı havzasında yaşamakta olan Çeçen-İnguşlar. Bu iki halk kendilerine verdikleri Vaynah adı altında birleşirler.

7- Doğu Kafkasların dağlık kısımları ile Hazar Denizi kıyılarına kadar uzanan Dağıstan bölgesinde yaşamakta olan Avar, Lezgi, Dargı, Kumuk, Lak, Tabasaran, Rutul, Tsahur halkları.” (Tavkul *Linguistik ve Genetik Yapı... 43*).

bu kavimler gelenek ve görenekleri zaman zaman birbirine karışmış halde bu bölgede yaşamaktadırlar. Transkafkasya (Kafkas Ötesi) denilen bölge ise, Kafkas sıradağlarının güneyinde kalmakta ve çoğu zaman Kafkasya'nın bir parçası olduğu varsayılmaktadır. Tavkul, bunun hatalı bir bakış açısı olduğunu ve böyle bir değerlendirmenin Kafkasya halklarını araştırmada ciddi yanılgılara sebebiyet vereceğini ifade etmekte ve Kafkasya bölgesinin esasen Avrupa kıtasının güneydoğu sınırları içinde yer aldığını vurgulamaktadır (Tavkul, *Linguistik ve Genetik...* 45-46). Bu özelliğiyle bölge, bir bakıma Avrupa ile Asya'nın kesiştiği geniş bir alan konumundadır.

Bazı Avrupalı doğabilimci, coğrafyacı ve tarihçiler, Kafkas ırkının Avrupalı uluslarla pek çok bakımdan benzerlik gösterdiğini söyleyerek, aralarında bir bağın olabileceği ihtimalinden söz ederler. Yahudi bir koloniye, Keltlerle akrabalık bağları olduğu varsayılan Ermenilere ve elmacık kemikleri çıkık, esmer, orta boylu, güçlü kuvvetli Tatarların varlığına dikkati çekerler. Seyyah Demousseaux, Tatarların Fransa'daki Auvergne bölgesinde yaşayan insanlara çok benzediğini belirtir. Bu benzerlikte coğrafi özelliklerin de göz ardı edilmemesi gerektiğini vurgular. Seyyaha göre bu benzerlik, Tatarların küçük ve dayanıklı atlarıyla Brötonların küçük atları arasında da vardır. Bölgede, bazı bilim adamları tarafından Türklerin bir kolu olarak görülen Fin kökenli grupları ve Kafkasya'nın batısında, Rusya'nın güneyinde Slav, Bizans ve Grek karışımı melezleri de görmek mümkündür (Desmousseaux 189-190).

Napoléon Ney, her biri bir halkı temsil eden rengârenk giyim ve kuşamlarıyla bir istasyonda tren bekleyen insanları gözlemleyerek, etnik çeşitliliğin ileri boyutlarda olduğundan bahseder. Mingreller, Guriler, İmeritler, Gürcüler ve diğerleri, bir takım fiziksel özelliklerinin yanı sıra kıyafetleriyle de birbirlerinden ayrılmaktadırlar (Ney 112). Fiziksel özellikler ibaresinde, ten renginin az ya da çok beyazlığı, yanakların al al oluşu, sarı veya kahverengi saçların uzunluğu, dikkatleri hemen çeken alın ve çene yapısı, nitekim kafatası yapısı temel alınarak, bir ulusun veya bir kavmin Kafkas sınıfına dâhil olup olmadığını belirlemek de genellikle mümkün görünmektedir.

Rohan Düşesi, ziyaret ettiği bölgelerin ekonomik ve sosyal özellikleriyle ilgili tespitlerini okuyucuyla paylaşmıştır. Bölge halklarının inanç sistemleri ve kıyafetleri hakkında bilgi vermiş, bölgenin çok karmaşık bir etnik yapıya sahip olduğundan söz etmiştir. Doğal zenginlikler hakkında gözlemler yapmış, örneğin Bakü'nün petrol varlığıyla stratejik önemini mercek altına almıştır (Rohan 1910).

Kafkasya gibi yoğun bir etnik karmaşanın mevcut olduğu bir bölgede kimi zaman kendisini yanılığa götüren varsayımlarda bulunsa da, Polonya kökenli Jean Potocki, “Kafkasya’yı araştırma” çalışmalarının temelini atan seyyahlardan biridir. Halkları, ulusları, dilleri, dinleri, kültürleri, toponimleri, flora ve faunayı ayrıntılı bir şekilde gözler önüne sermiştir (E. Uygur 36). Bu coğrafyada ayrıntılı antropolojik gözlemler ve araştırmalar yapan Abel Havelacque’in tespitlerine göre, Kafkas halkları ırk olarak homojen bir yapıda değildir. Daha doğrusu Kafkas ırkı denilen baskın bir ırk yoktur. Karadeniz’i Hazar Denizi’nden Kafkas dağları ayırır. Kafkasyalı denilen halkların bir kısmı bu dağların kuzey tarafında, bir kısmı da güney tarafında yerleşiktir. Kuzeyden başlayarak halkları sıralamak gerekirse; batı istikametinde Karadeniz’e doğru Çerkesler, ortada Çeçenler, doğuda ise Dağıstanlılar yaşamaktadır (Hovelacque 134). Hovelacque’a göre, Tatlar, Türklerle karışmış vaziyettedirler (Hovelacque 147); Kouznetsov ise, Tatların Taciklerle akraba olduklarını ve Dağlı Yahudilerin de Tatça konuştuğunu kaydeder (Kouznetsov 73).

Alman dilbilimci ve oryantalist Julius Von Klaproth (1783-1835), Kafkasya’nın göç alan bir bölge olduğunu söyler. Tarih içinde Osetler, Avarlar, Türkler gibi uluslar Kafkasya’ya göç etmişlerdir.³ Buna mukabil yerleşik ulusların Kafkasya’yı terk ettiklerine dair tarihte hiçbir bilgi olmadığını vurgular; hattâ ona göre mitolojide dahi bu göç konusuyla ilgili bir iz, bir işaret yoktur (Klaproth 53).

Çerkesler

Halkların etnik farklılıkları, doğal olarak lengüistik farklılıkları da beraberinde getirir. Birbirleriyle akrabalık bağları olan halkların yanı sıra hiçbir bağlantıları olmayan halklar da vardır (Hovelacque ve Hervé 561-562). Çerkesler, Karadeniz sahilinden Kuban Irmağı havzasına kadar olan geniş bölge ile Terek

³ Osetlerin Kafkasya kökenli otokton bir kavim olduğu bilinmektedir. Avarlar hakkında muhtelif görüşler vardır. István Erdélyi, Tuna Avarları ve Dağıstan Avarları olarak adlandırdığı iki kavimden söz eder. Erdélyi, Tuna Avarlarının dilinin kesinlikle Türkçe olduğunu, Dağıstan Avarlarının ise kendilerine özgü bir Kafkas dili konuştuklarını söyler (Erdélyi 339-340). Öte yandan, Kafkasya’daki Avarları Ak Hunlar ile irtibatlandıran görüşe göre Avarlar Türk kökenlidir: “Avarların ikiyüz bin kişilik bir grubu ana topluluktan ayrılıp, batıya yürümüşler, önlerindeki akraba Ogur boylarını da iterek, ki bunların arasında Sarı Ogur ve On Ogurlar da mevcuttur, Kafkasya’ya gelmişler idi” (Gömeç). Bu görüş daha çok XIX. yüzyılda ortaya atılan görüşle irtibatlı gibi görünmektedir. Bize göre, dilleri Kafkas dillerinden biri olan Avarlar, bu bölgenin otokton halklarından biridir.

ırmağı havzasında yaşamaktadırlar (Tavkul, *Kafkasya Gerçeği* 133). Bu halk; Adige, Kabardin (Kabardey, Kabartay) ve Abhaz⁴ olmak üzere üç kola ayrılmıştır (Hovelacque ve Hervé 562). Ayrıca kendi içlerinde de Abzeh, Natuhay, Temirgoy, vb. kabile adlarıyla anılmaktadırlar. Tavkul, bu kabilelerle ilgili ayrıntılı bilgiler vermiştir (Tavkul, *Kafkasya Gerçeği*).

Antropolog Abel Hovelacque ve George Hervé'ye göre, Adigeler, insan ırkının en güzel tiplerinden birini oluşturmaktadırlar: Uzun boylu, ince yapılı, geniş omuzlu, beyaz tenli ve enerjiktirler (Hovelacque ve Hervé 562). Keskin bakışlı olmalarıyla dikkati çeken bir halktır. Her zaman silahlıdırlar (Hovelacque 135). Desmousseaux da, seyahatnamesinde, Gürcistan ve Çerkezya'da beyaz ırkın en güzel insanlarını görmenin mümkün olduğunu kaydeder (Desmousseaux 189). Kabardinler; Tatarlar, Ruslar ve Osetlerle kaynaşmışlardır. Hattâ bazen bunların basit bir kolu olarak görülürler. Abhazlar, Megrellerin kuzeyinde, Karadeniz kıyılarının bir bölümünde yer alırlar. Nüfusları Adige ve Kabardinlerden daha azdır. Boyları, bu iki akraba gruptan daha kısadır ve tenleri esmerdir (Hovelacque ve Hervé 562).

Çerkesler, sırasıyla Şamanizm, Hıristiyanlık ve İslâm inancını kabul etmişlerdir (Hovelacque ve Hervé 562). Bununla birlikte Hıristiyanlık ve İslamiyet'e dair ritüeller birbirine karışmış durumdadır. Haçı muhafaza etmeleri, Tanrı'nın bir annesi olduğuna inanmaları ve zor zamanlarında havarilerden yardım istemeleri Hıristiyan; Türklerin peygamberinin misyonunu kabul etmeleri, yüzlerini Mekke'ye dönerek dualarını Arapça yapmaları, domuz etinden sakınmaları ve İslamiyetin diğer kurallarını yerine getirmeleri Müslüman olduklarına işaret ediyor (Champagnac 149).

Seyyah Champagnac'a göre "Çerkes" kelimesi, tam olarak "yol kesen, yani soyguncu, eşkiya" anlamında Tatarca iki kelimedenden geliyor. Klaproth da bu konuyla ilgili düşüncesini daha önce dile getirmiş; ancak, basit bir mantıkla başka bir alternatiften de söz etme gereğini duymuştur. "Çerkes sözcüğünün Türkçe kökenli olduğu ve *çer* (yol) ile *kesmek* eyleminden türetildiği söyleniyor. Dolayısıyla yolkesen, yani eşkiya anlamına geliyor. Ancak, bunu doğrulayacak bir veriye ulaşamadık. Öte yandan, antik dönem yazarlarının Kafkasya'da ve Karadeniz kıyılarında yerleşik olan ve Çerkeslerle benzerlik gösteren Kerket denilen bir ulustan bahsettikleri görülüyor. Kerket adı, Türklerin Orta Asya'dan Kafkasya'ya

⁴ Hovelacque ve Hervé, Abhazları, Çerkeslerin bir alt kolu olarak yanlış sınıflandırmıştır. Abhazlar, Çerkeslere akraba olmakla birlikte bu kavme ait bir grup değildir.

gelmelerinden daha önce kullanılmaktadır.” (Klaproth 70) ve doğal olarak Çerkes sözcüğüyle ilgili sonuncu açıklama akla daha yatkın görünmektedir.

Çerkeslerde, babanın çocuklarını satma hakkı vardır. Alman seyyah Johannes Schiltberger, 1427 yılında kaleme aldığı seyahatnamesinde, Çerkeslerin bu geleneği hakkında olumsuz sözler sarf etmiş ve bunları, çocuklarını Müslümanlara satan kötü insanlar olarak tanımlamıştır (Schiltberger'den akt. Tavkul, *Kafkasya Gerçeği* 138). Babanın vefatından sonra büyük erkek evlat da kardeşleri üzerinde aynı hakka sahiptir. Bu halk, sözü edilen insan ticaretini Rusların engellemesinden fırsat buldukça XIX. yüzyılda da yapmaya devam etmiştir. Bu durum XIX. yüzyıl Fransız seyahatçılarının da duyduğu veya tanık olduğu bir gelenek olarak seyahatnamelerde bahis konusu olmuştur. Çerkesler çalışmayı sevmiyorlar ve doğal olarak da çok yoksul bir hayat sürüyorlar; eşkıyalık yapmayı çalışmaya tercih ediyorlar. Bununla birlikte, asil atlar yetiştiriyorlar, koyunları ve keçileri var, özellikle arıcılıkla meşgul oluyorlar (Champagnac 148-149).

Çeçenler

Tarih boyunca çeşitli kavimlerin göç yolları üzerinde bulunan Dağıstan bölgesinde yaklaşık otuz kadar etnik grup vardır. Bunlar arasında Avarlar, Dargınlar, Laklar, Lezgiler, Kumuklar, Tabasaranlar, Çeçenler, Nogaylar gibi kavimler, nüfus bakımından kalabalık grupları oluşturmaktadırlar (Buniyatov 404).

Çeçenler, Kafkasya'nın ormanlık vadilerinde Dağıstan'daki diğer halklarla birlikte Aktaş, Araksu, Yamansu, Aksai, Sunca, Argun ve Assa vadilerinde yaşarlar (Vlastov 228). Diğer Kafkas kavimleri gibi alt kollara ayrılmıştır: Karabulak, Tuş, İnguş, vb. Çeçenler de Çerkesler gibi ince yapıdırlar, fakat fazla güzel değildirler. Koyu tenleriyle Çerkeslerden kolayca ayırt etmek mümkündür (Hovelacque ve Hervé 562-563).

Çeçenler, medeniyeti hakir görmezler. Yavaş yavaş medeniyetin izlerini taşımaya başlamakla birlikte, bunlar da diğer dağlılar gibi hırsızlık yapıyorlar. Hırsızlık, bunlarda yaşamak için çalmaktan ve yağmalamaktan ziyade cesaretin ve ustalığın göstergesi olarak algılanmaktadır. Kafkas sıradağlarının kuzey eteklerinde yaşayan Çeçenler, kökenlerine dair hatıraları ve izleri pek korumamışlardır. İslâmî akidelerle beslenen her toplum gibi halk destanlarının yerini genellikle Kur'an öğretileri almıştır. Böyle olmakla birlikte Vlastov, Çeçenlerin din konusunda tutucu ve inatçı olmadıklarını söyler. Yeniliğe açık, cömert, sakin tabiatlı olduklarını ve yapabildikleri ölçüde hizmet etmeyi sevdiklerini vurgular (Vlastov 228-229).

Çeçenlerin tek eşli bir evlilik düzenleri vardır. Çok eşlilik, nadir görülen bir durumdur. Ancak, ilk eşinin izin vermesiyle gerçekleşebilir. Öte yandan, yapılan evliliklerde asalet, varlık, soy-sop bakımından denklik aranır. Alt tabakadan bir kadınla yapılan evlilik, gayrimeşru olarak görülür ve bu evliliklerden doğan çocuklar mutlak surette *çanka*, yani piç olarak görülürler (Vlastov 21-22). Çeçenlerin konuştuğu dilin Kafkasya'ya özgü dillere benzemediğinden hareketle zaman zaman Avrupa dilleriyle irtibatlandırıldığı olmuştur⁵ (Vlastov 233).

İnguşlar

İnguşlar, Kafkasya'da Ruslara boyun eğen halklar arasında yer alırlar. Gamba'nın Klaproth'tan aktardığı bilgilere göre İnguşlar Müslüman değildir ve Hıristiyanlıktan da vaz geçmişlerdir. Hıristiyanlık ritüelleriyle karışık deist bir din anlayışları vardır. Yaşadıkları dağlık alanlardaki eski kiliseleri sık sık ziyaret ederek hac farızasını yerine getirirler. Burada koyun ve başka hayvanları kurban ederler. Müslümanlara karşı büyük bir kin duyarlar⁶ (Gamba 30-31).

Büyük ve Küçük İnguşlar olarak iki gruba ayrılırlar. Büyük İnguşlar ovada, Küçük İnguşlar dağlarda yaşarlar. Çalışkan ve zeki oluşlarıyla dikkati çekerler (Gamba 30-31). İnguşlar, Osetler gibi bira yapmasını biliyor; koyun, domuz ve eşek besliyorlar. Az sayıda at ve sığırları var.

İnguş kadınları çok beceriklidir. Kumaş ve halı dokumayı biliyorlar. İnguşlar, ince yapılı, güçlü, kuvvetli, diri ve yorulmak bilmiyorlar. Bu halkın bağımsız bir karakter yapısı var. Gösterdikleri cesaret bazen kahramanlık derecesine erişiyor

⁵ Yaşamının önemli bir kısmını subay olarak Kafkasya'da geçiren Georgij Konstantinovi Vlastov (1827-1899), Çeçenlerin dilinin Kafkasya'da konuşulan dillere benzemediğini, onlardan farklı bir dil olduğunu, dolayısıyla Avrupa dilleriyle irtibatlı olabileceğini kaydetmiştir. Vlastov burada yanılıyor, çünkü "*Bugün dünyada Ruslar'ın verdiği Çeçen adıyla tanınan, ancak kendi dillerinde adları Nahçiy olan Çeçenler'in millî dili, Kafkas-İberya dil ailesinin Nah grubundan Nahçıço'dur (Çeçence), bu dil aynı zamanda devletin de resmî dilidir. Kafkasya'nın en eski halklarından biri olan ve ülkede büyük çoğunluğu teşkil eden Çeçenler'in bir kısmı İnguş Cumhuriyeti ve Dağıstan gibi komşu ülkelerle Türkiye, Suriye, Ürdün, Kazakistan ve bazı Batı ülkelerinde yaşamaktadır.*" (Jamuhanov 245).

⁶ İslâmiyet'i kabul etmeden önce putperest olan bu kavim, putperestliği XIX. yüzyıla kadar bazı bölgelerde devam ettirmiştir. İnguşlar, günümüzde Müslüman kavimler arasındadır. Kafkasya'daki diğer Müslüman kavimler gibi millî kimliğinin oluşmasında İslâmın büyük etkisi olmuştur (Arslan 313).

(Gamba 32-33). Gamba, İnguşları tekrar Hıristiyanlığa kazandırmanın kolay olacağını altını çiziyor.

Lezgiler

Daha doğuda, Hazar bölgesinde Çeçenlerle akrabalık bağları olan Lezgiler yaşamaktadır. Lezgilerin yerleşim alanları Doğuda Dağıstan'a, güneyde Noucha'ya dayanmaktadır. Kuzeye doğru yüksek dağlara uzanmakta ve Mingeçevir'in biraz üzerinde Kür nehrinin kollarından biri olan Alazan tarafından Kakétie'den ayrılan bölgeyi kapsamaktadır (Gamba 93). Ayrıca, bu bölgede Avar, Lak veya kumuk, Akuşa ve Kuren topluluklarını görmek mümkündür (Vlastov 21). Lezgi nüfusunun bir bölümü Azerbaycan sınırları içindedir ve bunlar arasında Türk dili yaygın olarak konuşulmaktadır (Tavkul, *Kafkasya Gerçeği* 178).

Lezgiler, kısa boylu ve çirkindir. Bununla birlikte düzgün bir fiziğe sahiptirler. Düz ve sivri burunlu, kara gözlü ve kartal bakışlıdırlar. Lezgiler tembel ve mütevazidirler. İaşelerini eşkıyalık yaparak ve ekip biçerek sağlarlar. Bu yaşam tarzı Avrupa'da Korsika veya Sardunya dağlılarının yaşam biçimine çok benzemektedir (Gamba 93-94).

Lezgiler fırsat bulduklarında fidye için insan kaçırmakta tereddüt etmiyorlar. Rus askerinin pek fidye değeri olmadığı için, bir Gürcüyü veya bir Ermeni kaçırmayı tercih ediyorlar. Bunların fidye değeri 1600 ilâ 2400 Frank arasında değişiyor. İnsan kaçırmak Lezgiler arasında itibar kazandıran bir iş olarak görülüyor (Gamba 94). Megreller de Lezgiler gibi fidye almak veya satmak için insan kaçırmakta tereddüt etmiyorlar. Komşu çocuklarını satmak amacıyla kaçırmak için fırsat kolluyorlar; hattâ kendi öz çocuklarını, eşlerini ve annelerini satıyorlar (Chardin 83). Çerkesler de bu halklar gibi insan kaçırıyorlar. Bunlar kaçırdıkları insanlara kötü muamele yapmazken, Lezgiler, kaçırdıkları kişinin sağ elini kesiyor ve evinin kapısına asıyorlar. Bir şehri yağmalamak istediklerinde, kalabalık gruplar halinde şehirlere daldıkları görülüyor. XVIII. yüzyılda Şamahı ve Erdebil, bu dağlılar tarafından talan edilmiştir (Gamba 94-95). Komşu halklar, böyle bir karaktere sahip olan Lezgileri sık sık asker olarak kiralama yoluna gitmişlerdir. Lezgiler kendilerini kiralayan milletin Hıristiyan veya Müslüman olmasını önemsememiştir. Değişik zamanlarda Türklere, Perslere ve Gürcülere asker olarak hizmet etmişlerdir (Gamba 96).

Lezgi kadınları erkeklerin aksine çok çalışkandır. İranlı kadınların aksine örtünmezler ve yabancidan kaçmazlar. Lezgiler konuğa çok değer verirler. Onu iyi ağırlamak için büyük çaba gösterirler. Taş duvarlı evlerinde masa ve sandalye yoktur. Zemine halı serilir; yemek yer sofrasında yenir. Lezgiler, Sünni Müslümandır. Hac farizasını yerine getirmek onlara büyük itibar kazandırır (Gamba 105-107). Nüfuslarını kesin olarak söylemek zordur. Tahminen 5.500 veya 5.600 haneden ibarettir. Bu da yaklaşık olarak 27.500-28.000 kişi anlamına gelmektedir (Gamba 108).

Gürcüler

Kafkas sıradağlarının güney yamaçlarında, Hazar bölgesinin doğusunda Tatarlar vardır. Gürcüler bölgenin orta taraflarında yaşarlar. Gürcülerin Kuzeybatısında, Abhazların yanında Megreller bulunur. Svanlar, Koutai'ye bağlıdır. Gözlemciler Svanların başka halklarla çok karışıklarını ve güzel bir ırk olmadıklarını söyler. Lazlar, Güneybatıda, kıyı bölgelerinde ikâmet ederler ve Türklere komşudurlar.

Gürcüler veya Kartuliler, Kafkas halkları arasında en önemli grubu oluşturmaktadırlar. Dikkat çekici bir fizyonomileri vardır: Uzun boylu, ince yapılı ve güçlü, kuvvetlidirler; kara gözlü, siyah saçlıdır; burunları iri, yüzleri biraz küçüktür. Eskiden savaşçı olmalarına rağmen, artık ziraatle uğraşıyorlar (Hovelacque ve Hervé 563). Kadınları çok güzeldir. Evli olanları, istedikleri renkte elbise giyiyor, genellikle narçiçeği renginde mendilleri tercih ediyorlar. Başlarını sadece tek gözleri görünecek şekilde bir kumaş parçasıyla örtüyorlar. Evlenmemiş olanları ise başlarını örtmüyor (Champagnac 146-147).

Gürcüler, Kafkasya'nın en yoksul halkıdır. Kökenleri, antik çağlarda bölgede kurulmuş olan İberyaya veya Kartlı denilen devletin halkına dayanmaktadır. Antik dönem halklarının izlerini sürmek için seyyahların, Herodot (M.Ö. 484-M.Ö. 425)'un yanısıra sıkça başvurdukları antik dönemin âlimlerinden tarihçi, coğrafyacı ve filozof Strabon (M.Ö. 64- M.S. 24) ile Plinius (M.Ö. 23- M.S. 79), bunların atalarının çok cesur olduğunu, ancak, mal-mülk edinmediklerini kaydeder. Sonraki nesiller de bu geleneği devam ettirmişlerdir. Doğru düzgün yatacak yerleri dahi olmayan Gürcüler, hayvanlarıyla bir arada yaşıyorlar. Kumaş, örtü, kap-kacak vs almak için kadınları ve çocukları satmak yoluna gidebiliyorlar (Champagnac 146).

Tiflis'te yaşayan Gürcü aileler, Ermeni ailelerin yaptıkları gibi kızlarını İranlı yöneticilerin veya Gürcistan krallarının haremine sokmamak için genellikle on yaşındayken evlendiriyorlar. Patrikhane, rahip ve papazların 12 yaşından küçük kız çocuklarının nikâhını kıymasını yasaklamış olsa da, pek işe yaramadığı görülüyor (Gamba 165-166).

Ermeniler

Ermeniler tarihsel süreçte pek çok halkla karışmışlardır. En az melez olarak nitelendirilen Astrahan Ermenilerine bakılacak olursa, bunlar bu bölgeye XIV. yüzyılda gelmişler ve çevredeki Müslümanlarla her türlü etnik temastan kendilerini korumuşlardır. Buradaki Ermeniler, ince yapılıdır, uzun boylu sayılabilirler. İri siyah gözleri, dar alınları var. İri ve kartal burunlular. Uzun yüzlü, uzun ve ince boyunludurlar (Hovelacque 147).

Ermeniler ticaretle ve çiftçilikle uğraşıyorlar. Ticaret, Tiflis'te ve tüm Gürcistan'da hemen hemen tamamen Ermenilerin elindedir (Gamba 190). Kendilerini Batılı halklara yaklaştırması gereken dinlerine rağmen, örf ve âdetlerinde Doğu kültürünün özellikleri pek fazla görülmektedir. Öte yandan *“Madame Hommaire de Hell'e göre Ermeni, Yahudi ile ortak yönleri olan tüccarlık yeteneğini her fırsatta göstermekten çekinmiyor. Bir malı değerinin çok üstünde bir fiyata satmak için fırsat kollamak; bıkmadan usanmadan hesap-kitap işi yapmak; hatta pek çok halkta çok güçlü olan vatan sevgisinin yerine dahi menfaati ikâme etmek Ermeni'nin genel özelliği olarak gösteriliyor.”* (Hommaire de Hell'den akt. Uygur, *Osmanlı Devleti'nde Ermeni Nüfusu...* 190).

Tiflis ve Erivan'da Ermenileri yakından tanıma fırsatı bulan seyyah Carle Lefèvre-Pontalis de, Ermeniler hakkında benzer ifadeler kullanır. Yanına rehber olarak almayı düşündüğü Ermeniyeye güvenmediğini söyler. Çünkü ona göre, *“bütün Ermeniler hırsız ve yalancıdır ve cesaret ilk özellikleri değildir; bir atasözü der ki: Bir Yahudiyi kandırmak için iki Yunan lazım, fakat bir Ermeniyi kandırmak için altı Yahudi lazım.”* (Lefèvre-Pontalis 9-10). Madame Carla Séréna, kendisini korumakla görevlendirilen kama, kılıç ve belinde iki tabancayla iyice teçhizatlanmış Ermeni muhafızın, eşkıyalar önlerini kestiğinde korkudan sapsarı kesilmesini ve canını kurtarmak için arabadan atlayarak, tekerleğin arkasına saklanmasını komikleştirerek okuyucuyla paylaşır (Séréna 155-156).

Ermeniler hakkında dikkat çekici yorumlar yapan seyyahlardan birisi de Alexandre Dumas Père (1802-1870)'dir. Alexandre Dumas Père, “*Voyage au Caucase*” (1859) adlı seyahatnamesinde Kafkasya’da yaşayan bazı uluslar hakkında anlatılanları şöyle ifade eder:

Her halkın kendine mahsus özellikleri vardır. Fars ipek kumaş, Lezgi çarşaf, Tatar silah satar. Ermeni'nin hiçbir özelliği yoktur. Satılan her şeyi satar, hatta satılmayanı da. Bölgede Ermeni iyi bir izlenim bırakmamıştır. Aşağıdaki mesel bu durumu açık bir şekilde ortaya koyar:

Eđer bir Tatar sizi başıyla onaylarsa, ona güvenin. Eđer bir Fars size elini uzatırsa, ona güvenin. Eđer bir Dağlı size söz verirse, ona güvenin. Fakat bir Ermeni ile anlaşma yapıyorsanız, ona imza attırın ve imzasını inkâr etmemesi için yanınızda iki şahit bulundurun.” (Foulquier 12).

Bölgede Ermeninin pek sevilmediğini gösteren başka anekdotlar da vardır. Bir Ermeninin içinde biraz Yunan, biraz Fars ve çok sayıda Yahudi olduğuna dair anlatılar mevcuttur (Ney 112). Ermeninin uyum yeteneği, ticarî becerisi, sanat ve zanaata yatkınlığı, diğer halklarla rekabette avantaj sağlamaktadır. Bu abartılı tanımlamalar muhtemelen bölgedeki hassas dengelerle ilişkili olmalıdır.

Osetler

Merkezî Kafkasya'nın bir bölümünde Fars dilli bir kavim olan Osetler yerleşiktir. Bu bölgeye nasıl ve ne zaman geldiklerine dair bir bilgi mevcut değildir. Ayrıca, bunlarda gerçek Fars tipi yoktur. Çok karışmış bir ırk görüntüsü vermektedirler (Hovelacque ve Hervé 563). Şövalye Gamba, Klaproth'u referans göstererek Osetlerin, Medler ve Perslerle aynı soydan gelmiş olabileceklerini kaydeder (Gamba 29). Osetler, Iron ve Digor olmak üzere iki büyük kola ayrılmışlardır. Hint-Avrupa dillerinin İran koluna bağlı bir dilini konuşmaktadırlar. Uzun zamandan beri Kafkas ve Türk dillerinin etkisi altında kalan Osetçede bu dillerin ses özelliklerinin yanı sıra çok sayıda ödünç kelime de bulunmaktadır (Tavkul, *Kafkasya Gerçeği* 160).

Gürcistan bölgesinde Dariel'de yaşayan Osetlerin boyları kısa ve görüntüleri pek iç açıcı değildir. Sarı saçlı, küçük gözlü, geniş gövdeli, orta boylu, hattâ orta boyun altındadırlar; tombul ve tıknazdırlar; kumral veya kızıl renkli saçları vardır. Erkekleri genellikle çirkindir. Kadınları ise tam tersine çok güzel ve çekicidir. (Hovelacque 147). Gamba'ya göre Osetler, genellikle tembel ve yozlaşmış bir halk

görüntüsü vermektedir. Bu tembellikleri arasında iki tür meşguliyetleri dikkati çekmektedir. Kaliteli halı dokuyorlar ve bazı Rus mahkûmlardan öğrendikleri şekilde bira imal ediyorlar ve bu birayı Tiflis'e götürerek karşılığında şarap alıyorlar (Gamba 29-30).

Öte yandan ziraatle uğraşmakta, hayvan yetiştirmekte ve eşkıyalık yapmaktadırlar. Bazen Hıristiyan, bazen Müslüman olurlar. Bununla birlikte Şaman geleneklerini muhafaza ederler. Eski dinlerine ait değerler ve geleneklerin izleri görülmektedir. Tiflis'in kuzeyinde yaşarlar. Güneyde ve Batıda Tatar, Kabard, Rus; Doğuda Çeçen ve Gürcü halklarla komşudurlar. (Hovelacque ve Hervé 564).

Göçebe Kalmuklar

Göçebe Kalmuklar, deriden veya keçeden yapılmış *kibitka* denilen çadırlarıyla, steplerde oradan oraya göç edip duruyorlar. Yemeklerinin mide bulandırıcı bir görüntüsü var. Bir at leşi, çürümüş et, kedi, köpek veya karga, asla reddetmedikleri yiyecekler arasındadır. Üstelik benzer yiyecekleri buldukları vakit memnuniyetleri gözlerinden okunuyor. Kaymaklı süt ve su karışımı ayran denilen bir içecekleri var.

Bir Kalmukun bütün varlığı iyi-kötü bir kibitka, birkaç at ve sığır, bir çift deve ve mandadan ibarettir. Bu göçebe halkın çalışma kaygısı hiç yoktur. Bir yerde otlak tükenince başka bir yere göç ediyorlar. Hırsızlığa ve içkiye eğilimleri çok fazladır. Buldukları ortamın belirsizliği ve hayat şartları Kalmukları katılaştırmışa benziyor. Çocuklarına sert davranıyorlar. Oyunları, dansları ve müzikleri de âdetleri gibi vahşi (Freygang 11-12).

Türkler (Tatarlar)

Kafkasya'nın bazı vadilerinde ve Doğu tarafındaki mümbit ovalarda yaşayan Türklerin çoğu, göçebe hayatı sürmektedir. Bunlara alışıldığı üzere, Tatar denilir. Kumuklar, Kuzeydoğu Kafkasya'nın denize girintili bölgelerinde yerleşik bir hayat sürmektedirler. Bunların kökenleri üzerine çeşitli görüşler ileri sürülmüştür. Klaproth, Kumukları, Hazarların torunları olarak görmüştür. Vambery ve Barthold, Dağıstan halklarından olan Kazi-Kumuklarla irtibatlandırmış; Bekir Çobanzade, Karaçay-Malkar ve Kırım Türklerinden ayrılmış bir boy olabileceğini düşünmüştür. Rus Türkolog Samoyloviç de, Karaçay-Malkarlılar gibi Kumukların da bölgede yaşayan yerlilerin Türkleşmesi ile teşekkül eden bir kabile olduğunu ileri sürmüştür (Tavkul, *Kumuk Türkleri* 29).

Bunlar ziraatle uğraşıyorlar, fazla hayvan beslemiyorlar, daha ziyade balıkçılıkla meşgul oluyorlar. Dağıstan bölgesindeki göçebe Türkler, Türkmen kökenlidir ve Terekeme olarak adlandırılırlar (Klaproth 80). Terekemelerin yanı sıra yerli Kafkas halkları grubuna dâhil olmayan ve Kafkasya çevresindeki Türk boyları arasında sayılan Nogay Tatarları Dağıstan'ın Nogayskiy rayonunda (ilçesinde) ve Mahaçkala şehrinde, Karaçay-Çerkes Cumhuriyeti'nin Adige-Habliski rayonu ile Çerkessk şehrinde yaşamaktadırlar. Ayrıca Stavropol eyaletinin Neftekum, Açıkulanskiy ve Kayasulinskiy rayonlarında da Nogaylar bulunmaktadır (Tavkul, *Kafkasya'daki Nogay... 38*).

Diğer Türk kavimleri gibi Orta Asya kökenli olup yanlış bir adlandırmayla Azerbaycan Tatarları⁷ denilen Türkler, Kafkas ötesi bölgede yurt tutmuşlardır (Chantre 177, 235). Aras ile Kür nehirleri arasında yerleştikleri geniş ova ve vadileri ekip biçmişlerdir. Bu bölgede yeni köyler ve kasabalar kurmuşlar, pek çok büyük şehrin nüfusunda önemli bir yekûna ulaşmışlar, hattâ Ordubad ve Nahçıvan gibi şehirlerde Ermeni nüfusunu geçmişlerdir (Chantre 179). Bölgedeki başka halklar kadar güzel olmasalar da, onlarda bulunmayan ahlâkî değerlere sahiptirler. Sürekli bir şeylerle meşgul oluyorlar, yorulmak bilmiyorlar, çok samimi davranıyorlar ve kurallara kesinlikle uyuyorlar. Kendilerine kötülük yapılırsa dahi, konukseverlikten taviz vermiyorlar. Kafkasya'nın gerçek medenî halkının, Türkler olduğunu söylemek mümkündür. Halkın önemli bir kısmı, anadilleri olan Azerbaycan Türkçesini okumayı ve yazmayı biliyor, hattâ çoğu Arapça ve Farsçayı da öğreniyor (Chantre 180).

⁷ Tatar kelimesinin kökeni üzerine çeşitli tahminler yürütülmüştür; ancak, bu tahminler pek kabul görmüşe benzemiyor. Tatar kelimesinin İskitlerle ilişkili olabileceği üzerine fikir yürütenler olsa da, Cengiz Han'ın soyundan gelen tarihçi ve edebiyatçı Hive Hanı Ebu'l Gazi Bahadır Han (1603-1663)'in hipotezi, gerçeğe en yakın gibi görünmektedir. Ebu'l Gazi bu kelimeyi, Moğol Han'ın kardeşi *Tatar* adında bir bey ile irtibatlandırmaktadır. Bu durum, Hıristiyanlarda olduğu gibi Müslümanların da Nuh'un oğullarından birinin soyuna dayandırdığı gerçek veya hayalî devlet kurucularının adlarını millet adı olarak kullanma alışkanlığından ileri gelmektedir. Dolayısıyla bir boya ait olan *Tatar* adı giderek bütün Türkmen boyları için kullanılır olmuştur. Öte yandan, kelimenin kökeni ile ilgili belirsizlik devam etmesine rağmen, Azerbaycan Tatarları denilen toplum, doğrudan doğruya Argun Kağan döneminde Orta Asya'dan bu bölgeye göç eden Türkmenlerdir, Türklerdir (Chantre 177-178).

Astrahan'a pek uzak sayılmayan Bakü, körfezde kıyı boyunca anfi teatr şeklinde kuruludur. Nüfusunun büyük çoğunluğunu Türkler ve Ermeniler oluşturmaktadır. Bu arada dünyanın neresinde olursa olsun Türklerin başka milletlere bakışını gösteren bir tespiti burada paylaşmak, onlar hakkında verilen hükümlerin çoğu zaman önyargılı ve kasıtlı olduğunu anlamayı kolaylaştıracaktır:

Türkler başka milletlere ve vicdan özgürlüğüne saygı duyuyorlar. Bunun ispatı, uzun süren fetihler döneminin ardından Yunanların hep Yunan, Slavların hep Slav, Romenlerin hep Romen, Ermenilerin hep Ermeni olarak kalmasıdır. Bunlar geleneklerini, dinlerini, dillerini olduğu gibi muhafaza ettiler. Hâkimiyet kurmaktan hoşnut olan Türkler, mağlupları asimile etme hakkına hiçbir zaman itibar etmedi (Lamarche 30-31).

Kafkasya'da Nüfus

Kafkasya'da yaşayan halkların nüfusuyla ilgili, hane sayısı hesabıyla yaklaşık olarak bir rakam vermek mümkündür. Bölgedeki milletler hane sayıları itibarıyla şu şekilde gösterilmiştir: Çerkes 51.130, Abaz 53.915, Nogay 9.480, Oset 33.915, Mitscegi 35.850, Lezgi 138.700, Türk 79.914, Gürcü 125.000 hane olmak üzere Kafkasya'da toplam 527.904 hane mevcuttur (Klaproth 93). Her hanede ortalama beş kişinin bulunduğu varsayımından hareketle, Kafkasya'nın genel nüfusunun XIX. yüzyılda 2.639.520 kişiden oluştuğu söylenebilir.

Kafkasya'nın Bitki Örtüsü ve Yabani Hayvan Varlığı

Kafkas Dağlarının zirvelerinde kar hiç eksik olmaz. Manzara, Alplerden daha görkemli, dağ zincirinin güney etekleri geniş ormanlık alanlarla kaplanmıştır. Seyyah Florence Grove, Svanların ve Abhazların yaşadığı bu bölgeyi İtalya Alplerindeki vadilerle karşılaştırır ve buranın kıyas götürmez bir şekilde ihtişamına vurgu yapar. (Grove 8). Ama dağların güney tarafında uzanan ovalar için aynı şeyi söylemek mümkün değildir. Bu ovalarda zayıf, cılız ve kırmızıya çalan bitkilerin melankolik uyumu göze çarpıyor. Buraları stepler denilen uçsuz bucaksız boş arazilerdir. Bazen buralardaki otlak alanlarda kazayla veya kasıtlı olarak çıkartılan yangınlar, büyük tahribata sebep oluyor. Bu tahribatı, ekilecek alanlar açmak veya o bölgeye çadırlar kurarak yerleşmek amacıyla göçebe topluluklar yapıyor (Champagnac 141).

Kafkasya'nın kuzeyinde dağların dışında, vadilerde ve zirvelerde hemen hemen hiç ağaç olmayışı, güneydeki hüznü kuzeye taşıyor. Grove, dağlarda seyrek bir şekilde çam ağaçlarının varlığından bahseder (Grove 8). Bununla birlikte kuzey

steplerinde ve Gürcistan dağlarında bol miktarda ayı ve leopar olduğu biliniyor. Ermeni tüccarlar bunların kürklerine yoğun ilgi gösteriyor.

Seyyah Champagnac, Kafkasya'da çakal popülasyonunun da çok fazla olduğunu söyler. Bunların yirmili, otuzlu, hattâ kırklı gruplar halinde avlandıklarını, genellikle küçük hayvanlarla beslenmelerine rağmen her tür hayvana saldırdıklarını belirtir. Kafkas Dağlarının doğal faunası içinde bol miktarda yaban keçisine rastlamak mümkündür. Öte yandan güneyden esen rüzgârların sürüklediği çekirgeler, Kafkasya'da zaman zaman buğday ve mısır tarlalarında ciddi tahribata yol açmaktadır. Bölgede, Gürcülerin "tarbi" dedikleri bir kuş türü, sürü halinde çekirgeleri takip etmekte ve tahribatı azaltmaktadır (Champagnac 142-146).

Jean Potocki de, seyahati esnasında doğada karşılaştığı yaban hayatına ait hayvanlara eserinde yer vermiştir. Kanatlılardan yaban ördeklerini, kuğuları, turnaları, toy kuşlarını ve kartalları gözleme olanağı bulmuş; tavşanlar, köstebekler ve ceylanların bolluğundan söz etmiştir (E. Uygur 32).

Sonuç

Dil, kültür ve etnik farklılıklarıyla zengin malzeme çeşidine sahip olan Kafkasya, oryantalistik araştırmalara önemli oranda veri akışı sağlamış bir bölgedir. Serüven peşindeki meraklı seyyahlar gezip gördükleri yerler hakkında çoğu zaman abartılı ifadelerle bölge için bir perspektif oluşturmaya çalışmışlardır. Botanik uzmanları, bölgenin bitki örtüsü üzerine karşılaştırmalı incelemeler yapmışlardır. Antropologlar, Kafkas halklarıyla Asya ve Avrupa halkları arasında tipolojik benzerlikler bulmaya çalışmış ve bunlar arasındaki muhtemel bağları araştırmışlardır. Siyasal amaçlar için bölgede bulunan seyyahlar ise, halkların gelenek ve göreneklerini, davranış biçimlerini, güçlü ve zayıf yönlerini tespit ederek kayda geçmişlerdir.

Kafkasya, pek çok halkın bir arada bulunduğu kozmopolit bir bölgedir ve etnik çeşitliliğin boyutları hayal sınırlarını zorlamaktadır. Öte yandan, halkların kendilerine özgü gelenek ve görenekleri zaman içinde birbirine benzemeye başlamış olsa da, evlilikler yoluyla kurulan akrabalıklarda baskın kimlikler ve kültürler varlıklarını sürdürmüşlerdir. Dolayısıyla Kafkasya'daki kozmopolit yapı pek çok problemi bünyesinde barındırmaktadır. Önceki dönemlerde genellikle kabile taassubundan kaynaklanan çatışmalara, yakın geçmişte ve günümüzde sınırların ve hükümler alanlarının yeniden düzenlenmesi senaryoları da dâhil olmuştur. Komşu ülkelerin ve uluslararası güçlerin nüfuz alanı olan bölgede, genellikle etnik

ve dinsel farklılıkların belirlediği politik ve ekonomik hassas dengeler söz konusudur.

Kafkasya'ya dair etnik, demografik, lengüistik ve coğrafik tespitlerin ve farklılıklara dayalı dengelerin oluşması sürecinde şüphesiz seyahatnamelerin çok önemli rolü olmuştur. Bu vesile ile araştırmamızda, Kafkasya bölgesine seyahat ettiğini tespit ettiğimiz Fransız seyyahların eserlerini veya Fransızca kaleme alınmış seyahatnameleri ek olarak vermeyi uygun gördük. Böylece, bu coğrafyayla ilgilenen araştırmacılara, bazı eksikliklerine rağmen toplu bir kaynak sunmuş olacağız.

KAYNAKÇA

Akan, Mertcan. "Batılı Bir Oryantalistin Gözünden Rusya ve Kafkasya." *Karadeniz Araştırmaları Dergisi* 38 (2013): 29-53.

Altunbay, Müzeyyen. "Pretextat Lecompte'un Tespitleriyle XIX. Yüzyılda Osmanlı Devleti'nde Sanat ve Zanaatlar." *Türk Yurdu* 33. 310 (Haziran 2013): 282-290.

Arslan, Ali. "İnguşlar." *İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: Güzel Sanatlar Matbaası, 2000. 311-314.

Asiltürk, Bâki. "Edebiyatın Kaynağı Olarak Seyahatnameler." *Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic* 4. 1-I (Winter 2009): 911-995.

Buniyatov, Ziya Musa. "Dağıstan." *İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: Güzel Sanatlar Matbaası, 1993. 404-406.

Champagnac, Jean-Baptiste-Joseph. *Beautés de L'histoire Des Voyages Les Plus Fameux Autour du Monde et Dans Les Deux Hémisphères*, Deuxième partie. Paris: 1836.

Chantre, Ernest. *Missions Scientifiques en Transcaucasie, Asie Mineure et Syrie, 1890-1894: Recherches Anthropologiques Dans L'Asie Occidentale*. Lyon: Libraire de La Faculté de Médecine et de La Faculté de Droit, 1895.

Chappe d'Auteroche, Jean. *Voyage en Sibérie Fait Par Ordre du Roy en 1761*. Paris: 1768.

Chardin, Jean. *Journal du Voyage du Chevalier Chardin en Perse et aux Indes Orientales: Par La mer Noire et Par La Colchide*. Londres: Imprimerie Sunderland, 1686.

- Demir, Nur Melek. “Le Voyage en Turquie et en Egypte de Jean Potocki est-il un essai d’objectivité sur l’Autre?”, *Seuils et Traverses 4, Colloque international et pluridisciplinaire sur l’écriture du voyage*. Ankara (2-4 Temmuz 2003). Ed. M. Emin Özcan. Ankara Üniversitesi, 2004. 374-378.
- Desmousseaux de Givré, Félix. *De Paris en Asie Centrale en Voyage de Vacances, Souvenirs et Impressions*. Villeneuve-Saint-Georges: Imprimerie Coopérative Ouvrière, 1908.
- Erdélyi István. “Avarlar.” Çev. Kürşat Yıldırım. *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi* XIII. 2 (Kış 2013): 337-346.
- Etensel İldem, Arzu. *Fransız Gezinlerin Gözüyle Türkler ve Yunanlılar*. İstanbul: Boyut, 2000.
- Foulquier, Moynet. *Alexandre Dumas. En Russie: Impressions de Voyage - Le Caucase: Impressions de Voyage*. Paris: 1907.
- Freygang, Wilhelm von. *Lettres Sur Le Caucase et La Géorgie, Suivies d’Une Relation d’Un Voyage en Perse, en 1812*. Paris: Chez Treuttel, 1816.
- Gamba, Jean-François. *Voyage Dans La Russie Méridionale et Particulièrement Dans Les Provinces Situées au Delà du Caucase Fait Depuis 1820 Jusqu’en 1824*. Paris: Chez C. J. Trouvé, Imprimeur-Libraire, 1826.
- Girard de Rialle, Julien. *Instructions Anthropologiques Pour L’Asie Centrale* (Rapport présenté à la Société d’anthropologie, dans la séance du 2 juillet 1874). 1874. (Basım yeri yok).
- Gömeç, Sadettin. “Türk Tarihinde Avarlar ve Avar Meselesi.” Web. 5 Ekim 2017.
- Grève, Claude de. *Le Voyage en Russie, Anthologie Des Voyageurs Français Aux XVIIIe Et XIXe Siècles*. Paris: Editions Robert Laffont, 1990.
- Grove, Florence Craufurd. *Le Caucase*, 1899. (Basım yeri yok).
- Hommaire De Hell, Adèle. *Voyage Dans Les Steppes de La Mer Caspienne et Dans La Russie Méridionale*. Paris: Librairie de L. Hachette, 1860.
- Hovelacque, Abel. *Les Races Humaines*. Paris: Librairie Léopold Cerf, 1882.
- Hovelacque, Abel ve Georges Hervé. *Précis d’Anthropologie*. Paris: 1887.
- Jamuhanov, Suleyman Sultanoviç. “Çeçenistan.” *İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: Güzel Sanatlar Matbaası, 1993. 244-247.

- Kara, Hasan, Alper Başer. "Fransız ve İngiliz Seyyahlara Göre 19. Yüzyılın İlk Çeyreğinde Astrahan Şehri." *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi / Journal of Turkish World Studies* IX. 2 (2009): 119-136.
- Klaproth, Julius von. *Tableau Historique, Géographique, Ethnographique et Politique du Caucase et des Provinces Limitrophes Entre La Russie et La Perse*. Paris: Imprimerie et Fonderie de J. Pinard, 1827.
- Kouznetsov, Pierre. *La Lutte des Civilisations et des Langues Dans L'Asie Centrale*, Thèse Pour Le Doctorat d'Université. Paris: Faculté des Lettres de L'Université de Paris, 1912.
- Lamarche, H. *Les Turcs et les Russes. Histoire de La Guerre d'Orient*. Paris: Libraire-Editeur: Gustave Barba, 1854.
- Lefèvre-Pontalis, Carle. *De Tiflis à Persépolis: Ériwan, Tabriz, Téhéran, Ispahan*. Paris: Librairie Plon, 1894.
- Ney, Napoléon (Commandant). *En Asie Centrale à La Vapeur. La Mer Noire, La Crimée, Le Caucase, La Mer Caspienne, Les Chemins de Fer Sibériens et Asiatiques, Inauguration du Chemin de Fer Transcapien, L'Asie Centrale, Merv, Bokhara, Samarkand, Notes de Voyage*. Paris: Garnier Frères, Editeurs, 1888.
- Rohan, Herminie de La Brousse de Verteillac. *Les Dévoilées du Caucase, Notes de Voyages*. Paris: Imprimerie Chaix, 1910.
- Schiltberger, Johannes. *Türkler ve Tatarlar Arasında 1394-1427*. Çev. Turgut Akpınar. İstanbul: İletişim, 1995.
- Séréna, Carla. *Mon Voyage: Souvenirs Personnels de La Baltique à La Mer Caspienne*, Paris: 1881.
- Şirin, İbrahim. "Seyahatnamelerin Sosyal Bilimlerde Kullanım Değeri: Seyahatname Metodolojisi Geliştirmenin Zorunluluğu." *Türk Yurdu* 33. 310 (Haziran 2013): 38-43.
- Tavkul, Ufuk. *Kafkasya Gerçeği*. 2. Baskı. İstanbul: Selenge, 2009.
- . "Kafkasya'daki Nogay Tatarlarının Etno-Politik Durumları Üzerine Sosyolojik Bir Analiz." *Kırım Dergisi* 11. 41-44 (2003): 38-46.
- . "Kumuk Türkleri: Tarihleri, Sosyal Yapıları ve Dilleri Üzerine Bir İnceleme." *Kırım Dergisi* 13. 50 (2005): 29-39.

---. "Linguistik ve Genetik Yapı Etrafında Şekillenen Kafkasya'da Etnik Topluluklar ve Kafkasyalı Kimliği." *Yeni Türkiye* (Kafkaslar Özel Sayısı) 71 (Temmuz-Aralık 2015): 43-55.

Uygur, Erdoğan. "Jean Potocki ve Kafkasya Seyahatnamesi: Voyage au Caucase et En Chine." *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi* 3. 2 (Haziran 2006): 29-37.

Uygur, Fatma. "Constantin-François Volney'in Seyahatnamesinde Suriye." *DTCF Dergisi* 56.2 (2016): 124-141. Web. 26 Mart 2017.

---. "Osmanlı Devleti'nde Ermeni Nüfusu ve Fransız-Ermeni İttifakı Üzerine Bir Araştırma." *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Araştırmaları Dergisi* 35. 60 (2016): 175-194.

Vernet, Horace. *Lettres Intimes de Horace Vernet Pendant Son Voyage en Russie (1842 et 1843)*. Paris: Leipzig, Chez Wolfgang Gerhard, 1856.

Vlastov, Georgij Konstantinovi. *Ombres du Passé: Souvenirs d'Un Officier du Caucase*. Paris: Librairie scientifique, 1899.

EK: Kafkasya bölgesine seyahat ettiğini tespit ettiğimiz Fransız seyyahların eserleri veya Fransızca kaleme alınmış seyahatnameler

Abbé De Fontenai; Domairon, Louis, *Le Voyageur François, ou La Connaissance de L'Ancien et du Nouveau Monde*, Chez Vincent, Imprimeur-Libraire, Paris, 1765.

Aknouni, E., *Plaies Du Caucase* (Traduit de L'Arménien Par Mme H. D.), Genève, 1905.

Allard, Camille, *Souvenirs d'Orient*, La Dobroutcha, 1859.

Annuaire des Voyages et de La Géographie Par Une Réunion de Géographes et de Voyageurs (Sous La Direction de M. Frédéric Lacroix), Guillaumin, Libraire-Editeur, Paris.

Annuaire des Voyages et de La Géographie, Gide Et Cie, Libraires-Editeurs, Paris, 1845.

Backer, Louis De, *L'Extrême-Orient au Moyen Âge*, Paris, 1877.

Balbi, Adriano, *Eléments de Géographie Générale, ou Description Abrégée de La Terre*, Jules Renouar Et Cie, Libraires, Paris, 1851.

Barault-Rouillon; Charles-Hippolyte, *Dangers Pour L'Europe, Origine, Progrès et Etat Actuel de La Puissance Russe: Question d'Orient au Point de Vue Politique, Religieux et Militaire*, Librairie Militaire, Maritime et Polytechnique de J. Corréard, Paris, 1854.

- Bellemare, Gabriel De, *Les Dernières Années d'Alexandre Dumas, 1864-1870*, Calmann Lévis, Editeur, Paris, 1883.
- Bérard, Victor, *Révolutions de La Perse: Les Provinces, Les Peuples et Le Gouvernement du Roi des Rois*, Librairie Armand Colin, Paris, 1910.
- Bonvalot, Gabriel, *En Asie Centrale. De Moscou en Bactriane*, 1884.
- Burnaby, Frederick Gustavus, *Une Visite à Khiva: Aventures de Voyage Dans L'Asie Centrale* (Traduit de L'Anglais Par Hephell), E. Plon Et Cie, Imprimeurs-Editeurs, Paris, 1877.
- Cahun, Léon, *Introduction à L'histoire De l'Asie: Turcs et Mongols, des Origines à 1405*, Librairie de La Société des Gens de Lettres, 1896.
- Capus, Guillaume, *A Travers Le Royaume de Tamerlan (Asie Centrale). Voyage Dans La Sibérie Occidentale, Le Turkestan, La Boukharie, Aux Bords de l'Amou-Daria, À Khiva, Et Dans l'Oust-Ourt*, A. Hennuyer Imprimeur-Editeur, Paris, 1892.
- Champagnac, Jean-Baptiste-Joseph, *Le Tour du Monde, ou Une Fleur de Chaque Pays, Souvenirs Historiques, Caractères, Types Nationaux, Curiosités Naturelles... Etc.*, Chez P. C. Lehuby, Paris, 1848.
- Chantre, Ernest, *Missions Scientifiques en Transcaucasie, Asie Mineure et Syrie, 1890-1894: Recherches Anthropologiques Dans L'Asie Occidentale*, Librairie De La Faculté De Médecine Et De La Faculté De Droit, Lyon, 1895.
- Chappe d'Auteroche, Jean, *Voyage en Sibérie Fait Par Ordre du Roy en 1761*, Tome Premier, Chez Debure, Père, Libraire, Paris, 1768.
- Chappe d'Auteroche, Jean, *Voyage en Sibérie Fait Par Ordre du Roi en 1761*, Chez Debure, Paris, 1768.
- Chardin, Jean, *Journal du Voyage du Chevalier Chardin en Perse et aux Indes Orientales: Par La Mer Noire et Par La Colchide*, Imprimerie Sunderland, Londres, 1686.
- Chevalier, Amélie, *Les Voyageuses au XIXe Siècle*, Deuxième Édition, Alfred Mame Et Fils, Editeurs, Tours, 1889.
- Cortambert, Eugène, *Coup d'Oeil Historique Sur Les Voyages et Sur Les Progrès de La Géographie, Depuis 1800 Jusqu'en 1856*, Imprimerie De Vialat, Lagny, 1856.
- Czyski, Jan, *La Révolte des Circassiens*, Imprimerie De P. Baudouin, Paris, 1837.

- Desmousseaux De Givré, Félix, *De Paris en Asie Centrale en Voyage de Vacances, Souvenirs et Impressions*, (Par Marcel Rivière), Imprimerie Coopérative Ouvrière, Villeneuve-Saint-Georges, 1908.
- Dollet, P. N. Rose, *Souvenirs d'Un Berger Champenois*, 2e Édition. 1845.
- Driou, Alfred, *L'Antiquité Pittoresque*, Eugène Ardant Et Cie, Editeurs, Limoges, 1873.
- Dubeux, Louis; Valmont, V., *Tartarie, Béloutchistan, Boutan Et Népal*, (Par M. Dubeux et Par M. V. Valmont), *Afghanistan*, (Par M. Xavier Raymond), Typographie de Firmin Didot Frères, Paris, 1848.
- Dumas, Alexandre. *Sultanetta*, Librairie Nouvelle, Paris, 1864.
- Dumas, Alexandre, *En Russie: Impressions de Voyage*, (Par Foulquier, Moynet), 1907.
- Estrangin, Jean-Julien, *Etudes Archéologiques, Historiques et Statistiques Sur Arles*, Imprimerie de Marius Olive, Marseille, 1838.
- Ferry, Gabriel (Bellemare, Gabriel De), *Les Dernières Années d'Alexandre Dumas, 1864-1870*, Calmann Lévy, Editeur, Paris, 1883.
- Fontanier, Victor, *Voyages en Orient Entrepris Par Ordre du Gouvernement Français. 1829-1834*, Librairie Universelle De P. Mongie Ainé, Paris.
- Földvály, A., *Les Ancêtres d'Attila, Etude Historique Sur Les Races Scythiques*, Sandoz et Fischbacher, Editeurs, Paris, 1875.
- Frédé, Pierre, *Voyage en Arménie et en Perse*, Librairie Ch. Delagrave, Paris, 1885.
- Freygang, Wilhelm Von; Freygang, Frederika Von, *Lettres Sur Le Caucase et La Géorgie, Suivies d'Une Relation d'Un Voyage en Perse, en 1812*, Chez Treuttel, Paris, 1816.
- Gaffarel, Paul, *Histoire Ancienne des Peuples de L'Orient Jusqu'au Premier Siècle Avant Notre Ère*, Alphonse Lemerre, Editeur, Paris, 1879.
- Gamba, Jean-François, *Voyage Dans La Russie Méridionale et Particulièrement Dans Les Provinces Situées au Delà du Caucase Fait Depuis 1820 Jusqu'en 1824*, Tome Premier, Chez C. J. Trouvé, Imprimeur-Libraire, Paris, 1826.
- Gamba, Jean-François, *Voyage Dans La Russie Méridionale et Particulièrement Dans Les Provinces Situées au Delà du Caucase Fait Depuis 1820 Jusqu'en 1824*, Tome Second, Chez C. J. Trouvé, Imprimeur-Libraire, Paris, 1826.

- Gardane, Paul-Ange-Louis De, *Journal d'Un Voyage Dans La Turquie-d'Asie et La Perse, Fait en 1807 et 1808*, Chez Le Normant, Imprimeur-Libraire, Paris, 1809.
- Gautier, Théophile, *L'Orient*, Tome Premier, G. Charpentier, Editeur, Paris, 1882.
- Lucas, Paul, *Voyage du Sieur Paul Lucas au Levant*, (Reprod.), (Publié Par Charles-César Baudelot De Dairval), Chez Guillaume Vandive, Imprimeur-Libraire, Paris, 1704.
- Gellion-Danglar, Eugène, *Les Sémites et Le Sémitisme au Point de Vue Ethnographique, Religieux et Politique*, Maisonneuve, Librairie-Editeur, Paris, 1882.
- Girard de Rialle, Julien, *Instructions Anthropologiques Pour L'Asie Centrale*, (Rapport présenté à la Société d'anthropologie, dans la séance du 2 juillet 1874), 1874.
- Girard De Rialle, Julien, *Mémoire Sur L'Asie Centrale, Son Histoire, Ses Populations*, 2e Édition, Imprimerie Eugène Heutte Et Ce., Paris, 1875.
- Girard De Rialle, Julien, *Les Peuples de l'Asie et de L'Europe: Notions d'Ethnologie*, Librairie Germer Baillière, Paris, 1881.
- Grove, Florence Craufurd, *Le Caucase*, 1899.
- Hommaire De Hell, Adèle, *Voyage Dans Les Steppes de La Mer Caspienne et Dans La Russie Méridionale*, Imprimerie De Ch. Lahure, Paris, 1860.
- Hovelacque, Abel, *Les Races Humaines*, Librairie Léopold Cerf, Paris, 1882.
- Hovelacque, Abel; Hervé, Georges, *Précis D'anthropologie*, Adrien Delahaye Et Emile Lecrosnier, Editeurs, Paris, 1887.
- Jaubert, Pierre-Amédée-Émilien-Probe, *Voyage en Arménie et en Perse*, E. Ducrocq, Libraire-Editeur, Paris, 1860.
- Klaproth, Julius Von, *Voyage au Mont Caucase et en Géorgie*, Librairie De Charles Gosselin, Paris, 1823.
- Klaproth, Julius Von, *Tableau Historique, Géographique, Ethnographique et Politique du Caucase et des Provinces Limitrophes Entre La Russie et La Perse*, Chez Pontieu et C., Libraires, Paris, 1827.
- Kouznetsov, Pierre, *La Lutte des Civilisations et des Langues Dans L'Asie Centrale*, Thèse Pour Le Doctorat d'Université. Faculté des Lettres de l'Université de Paris, Paris, 1912.
- Lamarche, H., *Les Turcs et Les Russes. Histoire de La Guerre d'Orient*, Gustave Barba, Libraire-Editeur, Paris, 1854.

- Lamartine, Alphonse De, *Nouveau Voyage en Orient: 1850*, Paris, 1863.
- Lamartine, Alphonse De, *Histoire de La Russie*, Paris, 1863.
- Lanier, Lucien, *L'Asie: Choix de Lectures de Géographie*, (2e Édition Revue et Corrigée), Librairie Classique Eugène Belin, Paris, 1893.
- Lapeyre, Françoise, *Le Roman des Voyageuses Françaises (1800-1900)*, Payot, Paris, 2007.
- Laponneraye, Albert, *Mélanges d'Economie Sociale, de Littérature et de Morale*, Imprimerie Herhan, Paris, 1835.
- Lasègue, Antoine; Delessert, Benjamin-Jules-Paul, *Notices Sur Les Collections de Plantes et La Bibliothèque Qui Le Composent*, Librairie De Fortin, Masson et Cie, Paris, 1845.
- Le Caveau, *Les Peuples*, (Par Les Membres du Caveau), Chez E. Dentu, Libraire, Paris, 1878.
- Lefèvre-Pontalis, Carle, *De Tiflis À Persépolis: Ériwan, Tabriz, Téhéran, Ispahan*, Librairie Plon, Paris, 1894.
- Lycklama A Nijeholt, T. M. Chevalier, *Voyage En Russie, Au Caucase Et En Perse*, Tome Premier, Arthus Bertrand, Paris, 1872.
- Lycklama A Nijeholt, T. M. Chevalier, *Voyage En Russie, Au Caucase Et En Perse*, Tome II, Arthus Bertrand, Paris, 1873.
- Macler, Frédéric, *La France et l'Arménie à Travers L'Art et L'Histoire*, Imprimerie H. Turabian, Paris, 1917.
- Maistre, Xavier De, *Oeuvres Complètes du Cte Xavier de Maistre, Nouvelle Édition: Voyage Autour de Ma Chambre; Expédition Nocturne; Le Lépreux de La Cité d'Aoste; Les Prisonniers du Caucase: La Jeune Sibérienne*, Charpentier, Libraire-Editeur, Paris, 1844.
- Malte-Brun, Conrad, *Précis de La Géographie Universelle, ou Description de Toutes Les Parties du Monde*, Imprimeurie De Bourgogne Et Martinet, Paris, 1840.
- Marcellin, E.. *Quelques Mots Sur Les Crimes De l'Asie*, Chez Firmin Didot, Imprimeur-Libraire, Paris, 1829.
- Marin, Louis, "*Turquie d'Asie*", "*Tiflis*", "*Rappel de Géorgie au Passage de Tiflis, Chaldée Primitive, Conférence de Paul (À Travers Les Monts Alaï)*", "*Arménie*", "*Asie Mineure*" (5 Dossiers de Notes Manuscrites").
- Maugny, Albert De, *Cinquante Ans de Souvenirs, 1859-1909 (3e Edition)*, Librairie Plon, Paris, 1914.

- Maury, Alfred, *La Terre et L'Homme, ou Aperçu Historique de Géologie, de Géographie et d'Ethnologie Générales, Pour Servir d'Introduction à L'Histoire Universelle*, (4e Éd. Rev. Et Considérablement Augm.), Librairie Hachette, Paris, 1877.
- Moser, Henri, *Le Pays des Turcomans*, 1899.
- Nalivkin, Vladimir Petrovitch, *Histoire du Khanat de Khokand*, (Traduit du Russe Par Aug. Dozon), Imprimerie Orientale Burdin, Angers, 1889.
- Ney, Napoléon (Commandant), *En Asie Centrale à La Vapeur. La Mer Noire, La Crimée, Le Caucase, La Mer Caspienne, Les Chemins de Fer Sibériens et Asiatiques, Inauguration du Chemin de Fer Transcasprien, L'Asie Centrale, Merv, Bokhara, Samarkand*, Notes de Voyage, Garnier Frères, Editeurs, Paris, 1888.
- Piè�rement, Charles-Alexandre, *Les Chevaux Dans Les Temps Préhistoriques et Historiques*, Librairie Germer Baillièrre, Paris, 1883.
- Pline l'Ancien, *Histoire Naturelle de Pline* (Traduction Nouvelle Par M. Ajasson de Grandsagne et Al.), C. L. F. Penckoucke, Editeur, Paris, 1830.
- Prométhée*, Organe de Défense Nationale des Peuples du Caucase et de L'Ukraine et du Turkestan, Librairie Orientale Et Américaine, Paris, 1931.
- Rambaud, Alfred, *Histoire de La Russie: Depuis Les Origines Jusqu'à L'année 1877*, Librairie Hachette, Paris, 1877.
- Rémusat, Abel, *Recherches Sur Les Langues Tartares, ou Mémoires Sur Différents Points de La Grammaire et de La Littérature des Mandchous, des Mongols, des Oigours et des Tibétains*, Tome I^e, Imprimerie Royale, Paris, 1820.
- Recueil d'Itinéraires et de Voyages Dans L'Asie Centrale et l'Extrême-Orient*, Ernest Leroux, Editeur, Paris, 1878.
- Reuilly, Jean De (Bon), *Voyage en Crimée et Sur Les Bords de La Mer Noire Pendant L'année 1803*, Chez Bossange, Masson Et Besson, Paris, 1806.
- Rohan, Herminie de La Brousse de Verteillac, (Duchesse de Rohan), *Les Dévoilées du Caucase, Notes de Voyages*, Calmann, Lévy, Editeurs, Paris, 1910.
- Salle, Eusèbe de, *Histoire Générale des Races Humaines, ou Philosophie Ethnographique*, Librairie Pagnerre, Paris, 1849.
- Salverte, Eusèbe, *Essai Historique et Philosophique Sur Les Noms d'Hommes, de Peuples et de Lieux*, 1824.
- Samoy, René, *Les Ecoliers du Caucase*, Librairie Larousse, Paris, 1924.
- Sanson, Nicolas, *L'Asie, en Plusieurs Cartes Nouvelles et Exactes et en Divers Traittés de Géographie et d'Histoire*, Chez l'Auteur, Paris, 1658.

- Serena, Carla, *Mon Voyage: Souvenirs Personnels*, Maurice Dreyfous, Editeur, Paris, 1881.
- Société Orientale de France, Revue de l'Orient: Bulletin de La Société Orientale*, 1843-1865.
- Soltykov, Aleksej, *Voyage en Perse*, L. Curmer; V. Lecou, Editeurs, Paris, 1851.
- Soltykov, Aleksej, *Voyages Dans L'Inde et en Perse*, Typographie Plon Frères, Paris, 1853.
- Tchalkhouchian, Gr., *Le Livre Rouge*, Imprimerie Veradzenount, Paris, 1919.
- Tchikhatchev, Petr Aleksandrovitch, *Une Page Sur L'Orient (L'Asie Mineure)*, Librairie Théodore Morgand, Paris, 1868.
- Ujfalvy-Bourdon, Marie de, *De Paris à Samarkand, Le Ferghanah, Le Kouldja et La Sibérie Occidentale, Impressions de Voyage d'Une Parisienne*, 1880.
- Vernet, Horace (1789-1863). *Lettres Intimes de M. Horace Vernet Pendant Son Voyage en Russie (1842 et 1843)*, Paris, 1856.
- Vivien de Saint-Martin, Louis, *Histoire des Découvertes Géographiques des Nations Européennes Dans Les Diverses Parties du Monde: Présentant, d'Après Les Sources Originales Pour Chaque Nation, Le Précis des Voyages Exécutés Par Terre et Par Mer Depuis La Plus Haute Antiquité Jusqu'à Nos Jours*, Arthus-Bertrand, Libraire-Editeur, Paris, 1845.
- Vivien de Saint-Martin, Louis, *Recherches Sur Les Populations Primitives et Les Plus Anciennes Traditions du Caucase*, Imprimerie De Fain Et Thunot, Paris, 1847.
- Vlastov, Georgij Konstantinovi, *Ombres du Passé: Souvenirs d'Un Officier du Caucase*, Librairie Scientifique, Paris, 1899.
- Voltaire, *Histoire De Russie*, Chez Lefèvre, Libraire, Paris, 1829.
- Voyages Faits Principalement en Asie Dans Les XII, XIII, XIV, et XV Siècles*, (Par Benjamin de Tudèle, Jean du Plan-Carpin, N. Ascelin, Guillaume de Rubruquis, Marc Paul Vénitien, Haiton, Jean de Mandeville, et Ambroise Contarini): *Accompagnés de L'Histoire des Sarasins et des Tartares, et Précédez D'.*, Tome Premier, Chez Jean Neaulme, La Hate, 1735.
- Voyages Faits Principalement en Asie Dans Les XII, XIII, XIV, et XV Siècles*, (Par Benjamin de Tudèle, Jean du Plan-Carpin, N. Ascelin, Guillaume de Rubruquis, Marc Paul Vénitien, Haiton, Jean de Mandeville, et Ambroise Contarini): *Accompagnés de L'Histoire des Sarasins et des Tartares, et Précédez D'.*, Tome Second, Chez Jean Neaulme, La Hate, 1735.